

Vitaliy Dubenskyi — The Hesychast-Poet

The paper partly examines the biography of the poet and monk Vitaliy Dubenskyi. The author includes an analysis of Dubenskyi's work, called «Dioptra ...», which is a classic example of hesychast literature. Great attention is paid to the criticism of the «earthly world» and its opposition to the «divine world». Elements of humanism in Dubenskyi's poetic writings are also noted.

Keywords: orthodoxy, hesychasts, earthly world, righteous humanism

Віталій Дубенський – поет-ісихаст

Розглядається частково біографія поета та ченця Віталія Дубенського. Проаналізовано його твір «Діоптра...», як приклад ісихастиської літератури. Звернено увагу на критику «світу земного» та його протиставлення «світу божественного». Відзначено елементи гуманізму в постичному творі.

Ключові слова: православ'я, ісихаст, світ земний, праведник, гуманізм

Маловідомою є постать поета-ченця Віталія з Дубна, який залишив після себе книгу під назвою «Діоптра...», що вперше побачила світ у 1612 році. Повна назва цього видання звучить так – «Діоптра сиречь зеркало. Альбо изображение язвістное живота человеческого в мире. От многих Святых Божественных писаний и отческих догмат съставленная. На словенский язык вичное памяти годным отцем Виталием игуменом в Дубні переложена и написана»¹. Видана вона була Віленським братством.

Із цієї назви можемо зробити кілька висновків. По-перше, її автор належав до настоятелів одного з дубенських монастирів. Дубно ж було одним із центрів Острозького князівства. Тут часто перебував князь Василь-Костянтин Острозький. По-друге, на час виходу книги її автор уже помер.

Відомий список «Діоптри...» 1604 р., який, вважається, зняли з оригіналу твору. Назва тут книги дещо інакша. Там, зокрема, вказується, ігуменом якого монастиря був Віталій. Це – монастир Чесного Хреста². У той час у Дубно існував Спаський монастир,

¹ Віталій. Діоптра... - С'в'ю, 1612.

² Перетц В. Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21-26 октября 1910 года // Университетские известия. – 1911. – № 9. – С. 25.

заснований князями острозькими, що мав статус архімандритії. До нього належали два монастирі – Чесного Хреста в Дубні, де настоятелем, як бачимо, був Віталій, й Воскресенський у селі Підбірчє³.

Є документи, які стосуються діяльності Віталія. Настоятелем зазначеного монастиря Святого Хреста він став у 1603 р. Тоді князь Василь-Костянтино Острозький видав презенту на ігуменство «священоіноку ієродиякону Віталію, що в благочесті подвигається». Це сталося після того, як від цього ігуменства відмовився служебник Олександр Путяницький⁴. У той час керівництво монастирями часто здійснювали люди світські. Адже монастирі мали земельні володіння, які приносили доходи. Цими «хлібами духовними» нерідко й користувалися світські люди. Віталій же очолив монастир, будучи духовною особою. Схоже, це сталося, коли йому було чимало років. На той час він зарекомендував себе як чернець-аскет. Князь Василь-Костянтин Острозький, який надав йому презенту, намагався в своїх володіннях створити монастирські осередки, в яких зосереджувалися освічені люди і які, відповідно, такими людьми очолювалися. До таких осередків, зокрема, належав Дерманський Троїцький монастир⁵. Тому вибір Віталія на ігуменство в Дубенському монастирі Чесного Хреста не видається випадковим. Він, судячи з передмови до «Діоптри...», зарекомендував себе як проповідник й перекладач з грецької та латинської мов⁶.

Про вченість Віталія, його зорієнтованість на релігійне просвітництво, вважають деякі дослідники, опосередковано свідчить згадка в листі Івана Вишенського до стариці Домникії. Там полеміст, захищаючись від закидів на свою адресу про те, що він не вчився і забороняє іншим учитися, пише таке: «Я не ганю граматичне вчення і ключ до пізнання складів та речень, як деякі гадають і так кажуть: «Оскільки сам не вчився, через те нам задрить і забороняє». Таке, знаю, перш за все пан Віталій, волинський казнодія, кидав. Але від цього я зовсім не печалюся і байдуже мені до наклепу й приниження, і не соромлюся брехні, яку накладає на мене задрість»⁷. Дослідники вважають, що Іван Вишенський мав на увазі саме Віталія Дубенського, автора «Діоптри...»⁸. Адже писався лист до стариці Домникії в 1605 р. – тоді, коли Віталій зарекомендував себе як проповідник. Однак насторожує те, що Іван Вишенський називає свого опонента «паном». На той час Віталій був ігуменом монастиря Чесного Хреста. Сумнівно, що Іван Вишенський не знав про його статус. Тому таке іменування, яке, радше, личить для світської особи, видається дивним. Можливо, Іван Вишенський мав на увазі якогось іншого Віталія. Хоча вказівка «волинський казнодій» ніби вказує на нього. Та як би не було (чи вказував Іван Вишенський на

³ Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 2008. – С. 674.

⁴ Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). – К., 1990. – С. 86.

⁵ Лопачька Н. Дерманський Свято-Троїцький монастир // Острозька академія. Енциклопедія. – Острог, 2010. – С. 102-105.

⁶ Віталій. Діоптра... – Арк. 1 нн.

⁷ Вишенський І. Твори / пер. з книжної української мови В. Шевчука. – К., 1986. – С. 173.

⁸ Шевчук В. Муза роксоланська. Українська література XVI – XVIII століть: У двох книгах. – К., 2004. – Кн. перша. – С. 223.

Віталія Дубенського в своєму листі до стариці Домникії, чи ні), але безсумнівно, що автор «Діоптри...» належав до освічених людей.

Однак висока освіченість не заважала Віталію стояти на позиціях аскетизму й несприйняття суєтного світу, про що й свідчить «Діоптра...» Ігуменство відволікало його від чисто духовних справ. Доводилося займатися й справами матеріальними. Так, Віталій у травні й вересні 1607 р. був присутній у Острозі на судовій суперечці між монастирем Чесного Хреста, якого він представляв, та дубенським міщанином Харком Григоровичем⁹. Сумнівно, що його приваблювали такі справи. Радше він втікав від них.

Із передмови до «Діоптри...» можна зрозуміти, що в Останні роки життя Віталій покинув Волинь і перебрався в Литву, прибувши до Вільна¹⁰. Чому це сталося – можемо лише гадати. Найбільш імовірно, це було пов'язано зі смертю князя Василя-Костянтина Острозького в 1608 р. Віталій, можна так зрозуміти, втратив свого покровителя. Він вирішив шукати для себе середовище, де можна було б знайти прихисток і реалізовувати свої творчі плани. Чи не найкраще це можна було зробити у Вільні, де існувало сильне православне братство.

Там, певно, Віталій і знайшов вічний спокій. А вже після смерті віленські братчики надрукували його «Діоптру...» Ця невелика книжечка мала щасливу «видавничу долю». Окрім видання в Єв'ю (сучасне місто Вівес у Литовській республіці) в 1612 р., вийшли ще її видання в тому ж Єв'ю в 1642 р, Кутейні в 1651 та 1654 рр. та Могилеві в 1698 р. Можемо твердити, що книга користувалася популярністю, а її ідеї виявилися близькими для певного кола людей – передусім православних традиціоналістів.

Книги під назвою «Діоптра» зустрічаються в грецькій літературі. Наприклад, є така книга Филипа Пустельника (Салітарія). Вона, до речі, була видана в 1604 р. в перекладі латинською мовою в Інгольштадті. Чи використовував цю книгу Віталій, однозначно твердити не можемо. Але, безперечно, він користувався грецькими й латинськими аскетичними творами, в т. ч. й творами прихильників ісихазму. Віталій демонструє ісихастське несприйняття світу й осуджує його реалії. Книга складається з трьох частин – «О прізренни мира», «О нравех мира», «Яко подобает прізревшим суєту мира сего достойно работати Іс. Христу». Це повчальний аскетичний твір, де йдеться про зневагу до матеріального світу, про те, які в цьому світі порядки (звісно, із їхнім осудженням) і, нарешті, про те, як повинна себе поводити людина, що зневажила суєту світу і хоче служити Христу. Прозовий текст чергується з невеликими віршами-гномами.

Дослідники не знайшли аналогів у грецькій літературі «Діоптри...» Віталія. Тобто можемо говорити про оригінальність цього тексту. Хоча, зрозуміло, Віталій черпав ідеї з відповідної літератури, яка походила переважно з грецького православного середовища.

⁹ Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). – С. 86.

¹⁰ Віталій. Діоптра... – Арк. 2 нн.

Іван Франко, якому належить перша наукова розвідка про «Діоптру...» Віталія, досить стримано оцінював літературну вартість цього твору. Говорячи про вірші, вміщені в цій книзі, він зазначав, що «...вони не виявляють у їх автора поетичного таланту ані оригінальності, не підіймаються ніде понад рівень шаблонної аскетичної моралізації, та проте не слід зовсім забувати про них як про одну з найдавніших (перед 1612 роком!) проб українського віршування, а надто як пробу висказування в короткій віршованій формі певних моральних правил, життєвих обсервацій...»¹¹

Можна погодитися із такими міркуваннями. Справді, сьогоденнього читача вони не вразять. І все ж, на наше думку, Франко занадто критично підходив до віршів Віталія, оцінюючи їх, радше, з позицій вимог кінця XIX ст., ніж з позицій початку XVII ст. Уявлення про те, якою має бути поезія, в різні часи – тим паче в такі віддалені – помітно різнилися. До того ж для Віталія віршування було «технічним прийомом», щоб популяризувати думки про аскетичний спосіб життя. Це була така собі «поезія розуму», а не «поезія серця», чи то почуттів, яка цінувалася в Нові часи.

Нам передусім цікаве змістовне наповнення «Діоптри...» Віталія. Аналіз дає підстави говорити, що це був твір ісихастського характеру. Автор говорить, що основою достойного життя є надія на Бога:

«Тобі же довієт, кь богу приступити,
И всю надежду свою на нь възложити»¹².

Відповідно, людська діяльність, а особливо діяльність чернеча, повинна стати не-настанним служінням Ісусу Христу¹³. На перший погляд, у таких міркуваннях немає нічого незвичного, це є типовий православний погляд на світ. Ось один із віршів Віталія, де йдеться про любов до Ісуса Христа:

«Понеже ты Христос любовне призывает
И райская врата усердно отверзает,
Оставльше противная вся помышления,
Благи твори пути своя и мышления.
Не пристращайся сии благ живота сего,
Но вся купно презирай, елика суть его.
Да ся за сие небесных благ не лишити,
Их же въ будущем животі насладиши.
Пребывай, яко на пути, въ животі сем,
Да ся Ісус Христом, господем нашим, по сем
Вьцариши. Ему же вічная слава,

¹¹ Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. – К., 1981. – Т. 31. – С. 158-159.

¹² Віталій. Діоптра... - Арк. 82.

¹³ Там само. – Арк. 75 зв.

Съ отцем, и духом святым, честь и держава»¹⁴.

Саме Христос, вважає Віталій, є надійним другом людини, на якого можна покластися:

«Хощеши ли иміти кріпко чаяніе,
На Христа възлагай свое упованіе.
Той бо ест вірный друг, своих не забывает,
Их же, яко зіницю ока, съблюдают»¹⁵.

Не світові, а Богові, Ісусу Христу, закликає служити Віталій, трудитися задля нього. Саме це забезпечить «вічну славу»:

«Аще хощеши въ вічной славі жити,
Потщися Христу угодно служити»¹⁶.

При цьому любов до Бога, Ісуса Христа однозначно пов'язується із втечею від суєтного, мирського світу:

«Біжи, біжи въ землю обітованъную,
Святымъ отъ віка уготованъную,
Да ся къ пристанищу прійти сподобиши,
Идеже Христовыхъ ся благъ насладиши»¹⁷.

Взагалі ідея «втечі від світу» червоною ниткою проходить через усю «Діоптру...»¹⁸. Власне, до такої втечі закликали ісихасти. Ця ідея зустрічається в Івана Вишенського, інших представників традиціоналістського напрямку в українській суспільній думці ранньомодерного періоду. Знаходить вона також у творчості й діяльності Григорія Сковороди. Ось ще один вірш, де Віталій говорить про втечу від світу:

«Біжи, яко губительства, мирських сластей
И всяческихъ плотськихъ безъмістныхъ страстей.
Да будетъ душа твоя выну чиста
И съдіється Христова невіста»¹⁹.

Маємо типову ісихастську ідею: мирський світ «брудний», сповнений різних нечистот; тому праведнику, аби спастися, треба бути якомога подальше від цього

¹⁴ Віталій. Діоптра... - Арк. 120 зв. - 121.

¹⁵ Там само. - Арк. 71 зв.

¹⁶ Там само. - Арк. 73.

¹⁷ Там само. - Арк. 75.

¹⁸ Там само. - Арк. 2 зв., 91, 94 зв., 98 зв., 110.

¹⁹ Там само. - С. Арк. 119 зв.

«бруду»; лише так душа збереже чистоту, стане «нареченою Христа». Звідси й рекомендація Віталія:

«Хотяяй узріти бога ясно,
Храни чистоту опасно»²⁰.

Саме «втеча від світу» забезпечує небесне блаженство:
«Аще хоцещи ся сподобити,
Оных небесных благ насладити,
Сует и лестий мірских удалися,
Всіх, яже суть въ мирі, блюдися»²¹.

Закономірно, як типовий ісихаст, Віталій демонструє несприйняття видимого світу. Закликає закривати очі, щоб не бачити його зваб, загуляти вуха, щоб не чути звуків. Бо зваби світу ведуть до пекла:

«Не вижд мира, но сміжи своя очеса,
И егда что глаголет, затвори ушеса.
Той бо зраком и гласом своим прельщает
И въ дно адово скоро отсылает»²².

Або ось ще один вірш у такому дусі:
«Хотяй смерьтных бід не познати,
Тщися лестий мирьских біжати»²³.

Віталій спеціально протиставляє світ божественний, якого уособлює Ісус Христос, світу земному, гріховному:

«О яко лучше ест Христу работати,
И с ним въ горьних обителех царствовать,
Нежели ради мирьскои лютои работы
Познати глад и туне своя изъливати поты.
Тім же ты чужими бідами накажися,
Жестокаго ига мирьскаго хранися
И иго Христова носи любезьнійшее,
Выну, яко увясло многоціньнійшее»²⁴.

²⁰ Там само. – С. Арк. 118.

²¹ Там само. – С. Арк. 63.

²² Там само. – Арк. 66 зв.

²³ Там само. – Арк. 69 зв.

²⁴ Там само. – Арк. 77 зв.

Отже, Христове ярмо (іго) є легким – на відміну від того ярма, яке накладає на людей мирський світ. Воно не робить людей пасивними (лінивими), навпаки веде до духовних трудів:

«Бремя господня ига не творить лѣнива
О спасенїи, но выну бодра и тѣшлѣива»²⁵.

Слідування шляхом праведності вимагає зусиль – носіння Христового іга:

«Аще хоцещи ся съ Христом веселити,
Не лѣнися иго его носити»²⁶.

Віталій навіть дає рекомендації, як повинен трудитися праведник:

«Отверъжи убо сон и нераденіе,
Възълюби святыхъ путь, труд и бѣдсеніе»²⁷.

Принагідно варто відзначити, що ісихасти розробили систему «духовних трудів». Важливим її елементом було нічне «бденіє», коли аскет відмовлявся від сну й молився. Саме таке «бденіє», на їхню думку, наближало людину до Бога. Не важко помітити, що саме про це й веде мову Віталій.

Закономірно, що автор «Діоптри...» змальовує земний світ у непривабливому світі:

«О велѣя излишества и срама,
Что прочее реку, народъ безъ брама.
Или кумиръ въ мирѣ истуканъный.
Паче черв земленъный окаянъный.
Тольма тѣшиться на земли възносити
И Спасу не хоцет ся подобити»²⁸.

Взагалі для Віталія земний світ – лицемірний: він, являючи нам красу, насправді є суєтним, негарним:

«Коль праведно нарицається сей мир
Въ божественномъ писанїи лицемір,
Іже въсіюду красоту нам являет,
Внутрьюду же суету съкрывает»²⁹.

²⁵ Там само. – Арк. 79 зв.

²⁶ Там само. – Арк. 80 зв.

²⁷ Там само. – Арк. 76.

²⁸ Там само. – Арк. 5 зв.

²⁹ Там само. – Арк. 6.

Взагалі цей світ не варто любити:
...Убо все въ мирі тьщетно любленіе,
Суета и духа озлобленіе»³⁰.

У «Діоптрі...» автор намагається вести мову про конкретні вади світу. Одним із них він називає діяння, які є лихими, шкодять людям:

«Наказующому тя богу повинися
И лихоимѣства, яко губительства, хранися»³¹.

Вказує він і на такий недолік – як намагання досягнути старшинства, отримати владу:
«Веліе буйство старійшинѣства желати,
На нем же слово о душах въздати»³².

Проте земний світ представлений у «Діоптрі...» фрагментарно й поверхово. Це можна зрозуміти. Адже Віталія, як ченця й прихильника ісихазму, мало цікавив реальний світ. Для нього це був антисвіт, якого треба сторонитися.

Автор «Діоптрі...» спеціально наголошує на тлінності світу. Говорить, що вічним є лише Бог³³. Тлінність світу обумовлює й смертність людини, тіло якої й належить до цього тлінного світу. Звідси ще одна ідея «Діоптрі...» – пам'ятай про смерть³⁴. Проводячи своє земне життя, людина повинна думати про кончину й, служачи Богові, прагнути потойбічного спасіння:

«Удоб всяческая презирает,
Иже по вся дъни поминает,
Яко скоро иматъ умрѣти
И, вся оставльше, въ земли ислѣти»³⁵.

У Віталія є навіть розлогий вірш, де він говорить про блаженну людину, яка постійно думає про смерть:

«Блажен, иже ся выну о смерти поучает
И тоя въ мирѣ всюду по вся часы чае,
Утро помышляет ся въвечер не жити
И паки въвечер наутрѣ къ тому не быти.
Блажен, иже на суетная не упова,
Но на исход діла своя уготова.

³⁰ Там само. – Арк. 13 зв.

³¹ Там само. – Арк. 115; а також 116, 116 зв.

³² Там само. – Арк. 22.

³³ Там само. – Арк. 90.

³⁴ Там само. – Арк. 106, 108, 108 зв., 109.

³⁵ Там само. – Арк. 103 зв.

Сегò зло получєніє не срящєт,
 Єгда смєртъ люютая готова обрящєт.
 Блажен, иже ся таков быти труждаєт,
 Таков въ час смєртный обрїстися жєлаєт.
 Сей получитъ за труды изгнаніє
 Вічного покоища достояніє»³⁶.
 Взагалі попри несприйняття світу в «Діоптрі...» зустрічаємо своєрідний гуманізм:
 «Таков человек быти от многих вьмінається,
 Каков єст сей, съ ним же он съдружається.
 Аще ли хощєши, братє, человека познати,
 Совїтуюю ти, дружєству єго вьнимати.
 Всяко бо животноє подобноє любити
 Себі навьчє и съ ним хощєт ся дружити»³⁷.

Як бачимо, Віталій закликає не лише любити людей, а взагалі всіх живих істот. У принципі, подібне людинолюбство чи навіть «живолюбство» притаманне було прихильникам ісихазму.

Основні ідеї «Діоптрі...» викладені в такому вірші:

«Ниже кто Христу любезный бывает,
 Развї сей иже мир презираєт.
 Никто же может бога любити,
 Аще себе, мир не хощєт презрїти.
 Посем, любимичє мой, познаєши,
 Аще любов свою кь богу стьяжєши.
 Єгда прежде мира ся отречєши,
 И въ слїд Христов, день и нош, течєши.
 Тїмъ же, єлико бога возлюбїши,
 Толико вся земленъная презриши.
 Не хощєт бог имїти раздвоєно
 Въ нас сердце наше, ниже раздїлено,
 Но ціло всегда хощєт съдержати.
 Тїмъ же не достоитъ нам погубляти
 Прєблагаго сокровища толика,
 Презираєм подь солнцем вся, єлика
 Суть прєлєстна, духа утїшеніє

³⁶ Там само. – Арк. 104 зв. – 105.

³⁷ Там само. – Арк. 100.

Получим и життя съверъшеніє»³⁸.

Отже, аналіз «Діоптри...» дає підстави твердити, що її автор дотримувався ісихастських поглядів. Ці погляди і знайшли вияв у означеному творі. Тобто в особі Віталія маємо поета-ісихаста. Взагалі ісихазм був поширеним явищем у середовищі тодішніх православних українських традиціоналістів. Зокрема, на позиціях ісихазму стояв згадуваний Іван Вишенський. Якщо останній справді дискутував із Віталієм Дубенським, то це стосувалося не питань світоглядних, а питань, які стосувалися освітньої діяльності. Можливо, Віталій, який непогано знав латину й греку, наполягав на вивченні цих мов і взагалі високо цінував філологічну освіту, в чому Іван Вишенський особливо сенсу не бачив.

Попри невисокий рівень віршів Віталія в них відчувається «живий струмінь», виразне авторське «я». На це звертав увагу Іван Франко, пишучи, що автор «Діоптри...» «... все-таки зумів навіть на чужій канві, проявити доволі виразний образ свого внутрішнього «я» і свого часу. Перебравши ті незугарні вірші, ми віднайшли в їх основі живу симпатичну людину...»³⁹. Певно, не лише ісихастські ідеї, популярні в середовищі православних традиціоналістів, а й також ця симпатичність сприяли поширенню «Діоптри...» Віталія. Не випадково вона витримала кілька видань й стала популярною лектурою.

³⁸ Там само. – Авт. 2 зв.

³⁹ Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. – Т. 31. – С. 171-172.